

Att analysera socialisationens riktning ur ett maktperspektiv

Marie Öhman

ANALYSING THE DIRECTION OF SOCIALISATION FROM A POWER PERSPECTIVE.

The purpose of this article is to describe and illustrate an approach that facilitates a study of power and governing processes in teachers' and students' interactive actions and dealings. The presented approach is inspired by Foucault's work on the understanding of power and the research field emanating from the concept of governmentality. The approach is illustrated with examples from 15 video-recorded physical education lessons in 5 Swedish compulsory schools in order to demonstrate how governing processes are included in the work and activities, and the direction these take. Here the term direction refers to the content targeted by the governing processes. The questions in focus are: how the content of socialisation can be constituted in contemporary Swedish school practice and which subjects are possible and desirable in the school curriculum?

Keywords: Foucault, methodology, power, governance, socialisation, video-recordings.

Inledning

När vi lär oss olika saker, lär vi oss inte bara specifika kunskaper och fakta om olika fenomen, utan vi lär oss också värderingar och synsätt som gör att vi kan förstå oss själva i relation till världen och andra människor (Popkewitz 1987). Tänk exempelvis på hur vi lär oss om hälsa. Vi får information om hur vi ska motionera, äta sunt, banta, minska kolesterolhalten och öka syreupptagningsförmågan. Anvisningarna om hur vi ska vara fysiskt aktiva är otaliga: rör dig minst 30 minuter per dag, ta trappan, cykla till jobbet, gå stavgång. Genom denna information får vi inte bara kunskaper om hälsa och vad som

Marie Öhman är lektor i idrott vid Hälsoakademin, Örebro universitet, 701 82 Örebro. E-post: marie.ohman@oru.se

är ett hälsosamt leverne. Med kunskaperna följer också en förmedling av regler för ett gott levnadssätt, det vill säga hur vi bör vara som människor. Det innebär att förutom lärande av kunskap sker det samtidigt en socialisation (Roberts & Östman 1998). Med socialisation, fostran eller karaktärsdanning som det ibland talas om, avses här hur vi i våra dagliga verksamheter etablerar vissa normer för rätta, normala och förnuftiga sätt att handla på. I socialisationen ligger följaktligen en implicit förväntan på vilken typ av människa vi bör vara.

Syftet med denna artikel är att beskriva ett angreppssätt, och illustrera den typ av kunskap som detta angreppssätt kan frambringa. Det är den franska sociologen och idéhistorikern Michel Foucaults arbeten om makt och styrning som utgör utgångspunkten för angreppssättet, och används som ett sätt att studera hur en undervisningspraktiks innehåll gynnar vissa bestämda sätt att handla och vara.¹ Inledningsvis behandlas därför det maktperspektiv som utformats av Foucault för att klargöra styrning som analytiskt begrepp. Det innebär att det sätt varpå vi kan förstå makt, bidrar med ett sätt att analysera styrning. Avsikten är också att ställa maktbegreppet i relation till ett transaktionellt perspektiv för att på så sätt visa hur makt kan studeras som något som framträder i handling i den praktik som lärare och elever är med och skapar. För att ytterligare kunna precisera maktbegreppet i termer av styrning behandlas även det forskningsfält som i Foucaults efterföljd benämns *governmentality*.

Det föreslagna angreppssättet illustreras med en analys av videoinspelade lektioner i skolämnet idrott och hälsa. I den undersökning där illustrationerna hämtats, riktas analyserna mot hur olika styrningsformer framträder i undervisningspraktiken samt i vilken riktning styrningen sker (Öhman 2007). Med riktning åsyftas här styrningens socialisationsinnehåll i termer av vilka inställningar och attityder som framstår som rätta och goda. Det handlar således om att visa hur elevers socialisation går till för att på så sätt klargöra vilka subjekt som är möjliga/önskvärda i ett skolämnets verksamhet.

En metodologisk idé

Det vore oklokt att försöka fastslå en tydlig riktning i Foucaults projekt. Hans arbeten präglas av en rikedom som gör att han kan läsas på flera sätt med olika infallsvinklar, vilket också visar sig i den mångfald av arbeten som producerats med utgångspunkt i hans författarskap. De flesta som använder sig av Foucaults arbeten är nog överens om att han bidragit med ett nytt och annorlunda sätt att förstå makt. Det som dock skiljer sig åt dem emellan är hur denna förståelse tillämpas. Enligt Gert Biesta (2008) används Foucaults maktperspektiv ofta som en teori för att beskriva och

analysera ett fenomen, och han framhåller att det många gånger saknas en medvetenhet om den metodologiska aspekten av Foucaults arbeten. Biesta argumenterar för att en foucauldiansk analys inte bara ska karaktäriseras av en teoretisk förståelse av makt, utan att det bör handla om att kombinera förståelsen av makt med en metodologisk idé. Detta blir särskilt angeläget då intresset för att utveckla Foucaults idéer om makt i relation till föreställningar om styrningsmentaliteter ökat på senare år (Edwards 2008). Enligt min mening sker detta oftast på ett teoretiskt plan där de metodologiska resonemangen kommer i skymundan.²

I denna artikel är avsikten att presentera en metodologisk idé i relation till Foucaults arbeten om makt och styrning. Jag har tagit fasta på Foucaults eget råd att betrakta hans texter som en verktygslåda, ”I sell tools” (Foucault i Macey 1993, s xxi), där vissa begrepp och perspektiv kan användas i metodologiskt avseende. En metod är dock inte fri från teoretiska antaganden, men i enlighet med Mats Beronius (1986) vill jag framhålla att Foucaults sätt att tala om makt inte nödvändigtvis behöver ses som en teori om makt, utan snarare något som anger en grundhållning som möjliggör en analys. Det är således inte det som kan förklaras genom teori som är betydelsefullt i det angreppssätt som här presenteras. Istället vill jag visa ett sätt att studera vad som pågår i en befintlig praktik där människor möter och samspelar med varandra, eller som Foucault (1980/1991, s 83) uttrycker det: ”The only important problem is what happens on the ground”.

I det föreslagna angreppssättet används makt och styrning som centrala begrepp för att undersöka hur elever socialiseras i en undervisningspraktik. Inom ramen för de studier som tar utgångspunkt i Foucaults arbeten behandlas inte sällan dessa begrepp liktydigt, vilket i många fall kan skapa förvirring i det analytiska arbetet. Det kan därför vara på sin plats att klargöra hur begreppen makt och styrning förhåller sig till varandra i detta specifika sammanhang, vad de bidrar med att synliggöra och hur de kan användas i analysarbetet. I det föreslagna angreppssättet används Foucaults sätt att tala om makt som ett övergripande perspektiv, som sedan operationaliseras i termer av styrning. För att förstå styrning i detta sammanhang blir det därmed behjälpligt att starta i Foucaults sätt att tala om makt.

Ett maktperspektiv

Makt är ett begrepp som används på skilda sätt i olika sammanhang. I vardagstal förknippas ordet makt ofta med något som begränsar människors frihet genom tvång och förtryck, och ibland resonerar vi om vem/vilka som har makt, äger makt eller utövar makt. Inom samhällsve-

tenskaplig forskning används ibland olika maktteorier för att synliggöra olika former av maktstrukturer, exempelvis politiska och ekonomiska system. Inte sällan riktas studiernas intresse mot de som är ansvariga innehavare av makten, eller hur klass- och könsordningar reproduceras. I många av dessa maktanalyser betraktas makten således som något som existerar a priori. På så sätt görs makt till ett på förhand givet objekt vilket, enligt Beronius (1986), ofta leder till en forskningsstrategi som primärt söker den punkt där makten skulle vara lokaliserad. Enligt Foucault (1977/1991, s 58) hjälper denna typ av maktstudier oss med att få svar på viktiga frågor om makt på en strukturell nivå, men bistår mindre med att få svar på hur olika konstituerings- och normaliseringsprocesser går till, det vill säga hur de processer ser ut som påverkar och möjliggör människors sätt att handla och vara i olika institutionella sammanhang.³ I det foucauldianska maktperspektivet betraktas makt varken som strukturell eller personifierad. Foucault beskriver istället makt som något ständigt närvarande i det sociala livet:

But in thinking of the mechanism of power, I am thinking rather of its capillary form of existence, the point where power reaches into the very grain of individuals, touches their bodies and inserts itself into their actions and attitudes, their discourses, learning processes and everyday lives (Foucault 1975/1980, s 39).⁴

Makten kan därmed ses som förkroppsligad i människors vardagliga handlingar.⁵ Tänk exempelvis på det innehåll (kunskaper, normer och värderingar) som erbjuds eleverna i en undervisningspraktik. I detta innehåll finns det idéer om vilka lärdomar som är viktiga och oviktiga, vad som är betydelsefullt och oväsentligt (Östman 1995). Det foucauldianska maktperspektivet kan då användas som ett sätt att undersöka hur det går till när specifika kunskaper prioriteras och därmed vilka aspekter av livet som bör uppmärksammas. På så sätt kan vi klargöra hur en verksamhets innehåll och dess aktiviteter gynnar speciella sätt att handla och vara, och hur vissa handlingar skapar möjligheter för individerna att tänka om sig själv, världen och andra människor på vissa specifika sätt. I metodologiskt avseende betyder det att undersökningen riktas mot hur vissa handlingar skapar möjligheter och begränsningar för andra handlingar:

In effect, what defines a relationship of power is that it is a mode of action that does not act directly and immediately on others. Instead, it acts upon their actions: an action upon action, on possible or actual future or present actions (Foucault 1982/2002, s 340).

Maktperspektivet bidrar således med ett sätt att klargöra en aspekt av mänsklig handling, det vill säga som ett sätt att studera hur mänskligt

handlande möjliggörs. Handling på handling – ”an action upon action” – utgör därmed en väsentlig utgångspunkt i analysarbetet.

Makt i handling

En viktig grundhållning i det föreslagna angreppssättet är att analyserna riktas mot hur makt framträder i människors handlingar. Detta anknuter till John Deweys transaktionella perspektiv, där det analytiska arbetet utgår från vad som visar sig i handling.⁶ Det är således inte en fråga om att återspegla en verklighet som finns ”därute”, eller vad som finns ”inne” i individerna. Genom att undersöka det som visar sig, vad som sägs och görs, kan vi undvika att hamna i problematiken om vad som föregår vad (se Johan Öhmans resonemang om metodologiska fallgropar i detta temanummer). Makt i det transaktionella perspektivet innebär således undersökningar av hur makt, i termer av möjligt handlingsutrymme, visar sig i människors handlingar. Därmed blir makt vare sig strukturell eller personifierad. Mats Beronius gör en illustration där han framhåller att makt inte ska förstås på annat sätt än i det som visar sig:

På ungefär samma sätt som det bakom blixtrandet skulle finnas något annat, nämligen blixten, så antyds det att det bakom utövande skulle finnas någonting som var makten. [...] När vi säger att blixten blixtrar så talar vi som om blixten skulle kunna välja att inte blixtra. En kort stunds eftertanke och vi inser att blixten inte är något annat än blixtrandet. På liknande sätt menar jag att vi kan förstå Foucaults maktbegrepp; makt är inget annat än dess utövande (1986, s 22).

Citatet ovan belyser hur det analytiska intresset bör riktas mot hur makten visar sig och tar sig konkreta uttryck i människors handlingar, samt vilka konsekvenser det kan skapa (Foucault 1982/2002, s 336ff, 1974/2001, s 208ff). Att sätta makt i relation till det transaktionella perspektivet innebär att man inte på förhand förutsätter att makt är något givet, utan makt undersöks så som den visar sig i en viss kontext. Med hjälp av Foucaults maktperspektiv kan vi således klargöra hur elevernas handlingar möjliggörs och begränsas i en undervisningspraktik, och därmed hur de processer ser ut som formar, styr och påverkar individernas sätt att handla och vara.⁷

När jag här talar om undervisningspraktiken i termer av styrning och påverkan kan det tyckas som om vi hamnar i en slags determinism eller en form av reproduktionstänkande, där undervisningspraktikens innehåll blir en disciplinerande praktik som tränar, fostrar och reproducerar formbara individer (*docile bodies*). Den makt som Foucault talar

om ska emellertid inte betraktas som något som förvandlar människor till passiva objekt. Makt i termer av påverkan måste därför förstås med utgångspunkt i att människor är kapabla att handla, och människor blir kapabla att handla i ett undervisningssammanhang genom att det på ett eller annat sätt sker ett lärande (Edward 2008). Att lära sig något och att bli någon i relation till en specifik verksamhet innebär att bli ett aktivt subjekt. Foucault uttrycker det på följande sätt:

Wherever and whenever learning takes place, those learners are required to bring forth their subjectivities for disciplining so that they can become a particular type of person. In becoming subject to particular disciplinary regimes, people also become active 'subjects' (Foucault i Edwards 2008, s 25).

Foucault pekar på att när helst ett lärande kommer till stånd, konstitueras samtidigt subjektet. Man kan säga att när eleverna som lärande subjekt socialiseras i en viss riktning, innebär det att de blir aktiva subjekt. Makt ska därför inte ses som determinerande för individernas handlande, utan som något produktivt genom att de möjliga handlingar som inryms i en verksamhet kan sägas frambringa, främja, gynna och stödja människors tillblivanden (Edwards 2008, s 23). I det här perspektivet betraktas människor därmed som konstituerade i handling, det vill säga att individen "blir någon" i relation till kulturella och sociala praktiker, där vissa kunskaper, normer och värderingar är tillgängliga. Individerna kan således betraktas som en effekt av makt samtidigt som individerna i sina handlingar skapar makten, det vill säga att individerna i sina handlingar sätter makten i rörelse:

The individual is not to be conceived as a sort of elementary nucleus, a primitive atom, a multiple and inert material on which power comes to fasten or against which it happens to strike, and in so doing subdues or crushes individuals. The individual is an effect of power, and at the same time, or precisely to the extent to which it is that effect, it is the element of its articulation. *The individual which power has constituted is at the same time its vehicle* (Foucault 1976/80, s 98, min kursivering).

Jag tolkar citatet som att människor påbjuds ett visst handlande i ett specifikt sammanhang. Samtidigt är individernas handlingar det sätt varpå makten kommer till uttryck. Det innebär en metodologisk komplexitet som får konsekvenser för det analytiska arbetet. Det får följderna så till vida att det inte är eleverna i sig som analyseras. Istället koncentreras analyserna på de handlingar som i den specifika verksamheten styr människor i en viss riktning (Rose 1999). Det innebär

att det analytiska intresset kan riktas mot såväl process som innehåll, där man uppmärksammar *hur* saker och ting går till, *vad* det är som ska göras i det specifika sammanhanget. På så sätt kan vi klargöra hur det ämnesspecifika innehållet tar form och i vilken riktning det sker, och därmed de relationer till sig själva, världen och andra människor som blir möjliga att skapa.

Citatet ovan, "The individual which power has constituted is at the same time its vehicle", kan i metodologiskt avseende förtydligas ytterligare om vi återgår till exemplet om hälsa i inledningen. När det talas om hälsa i exempelvis massmedia eller i ett undervisningssammanhang påbjuds människor ett visst handlande genom en rad etablerade och vedertagna kunskaper om vad det innebär att leva hälsosamt. Om människor följer det påbjudna (exempelvis joggar, går stavgång, äter fibrer), skapas eller upprätthålls hälsodiskursen genom själva handlandet – individerna blir maktens "vehiklar" (fordon, transportör). I metodologiskt hänseende innebär detta att det är genom att studera mönster och regelbundenheter i människors handlingar, som vi kan identifiera hälsodiskursens riktning. Med stöd av citatet ovan kan vi hävda att när människor handlar är det ett resultat av en viss diskurs, samtidigt kan vi, genom att studera handlingarna, förstå såväl hur diskursen tar form som dess riktning. När det gäller ett skolämnes verksamhet handlar det således om att studera hur det ämnesspecifika innehållet och dess riktning tar form i handlingarna i undervisningspraktiken – ett sammanhang som lärare och elever är med och skapar.

Jag använder Foucaults sätt att tala om makt som ett övergripande perspektiv, en specifik grundhållning som gör att jag möter det empiriska materialet med en specifik blick. I själva analysarbetet behövs emellertid en tydligare konkretisering, eller snarare en operationalisering av maktbegreppet. Genom att maktperspektivet används som ett sätt att förstå hur undervisningssammanhanget möjliggör och begränsar elevernas sätt att handla och vara kan makten betraktas som vägledande, konstituerande eller styrande för andra handlingar. Graham Burchell med flera (1991) framhåller att studier av praktiker som innefattar olika former av vägledning med fördel kan analyseras i termer av *styrning*. Styrning blir då ett användbart begrepp i undersökningar av hur människors handlingar vägleds i en viss riktning. Foucault (1982/2002, s 341) uttrycker det på följande sätt: "To govern is to structure the possible field of action of others". Styrning undersöks således som en dimension av det konstituerande sammanhanget, där det företrädesvis handlar om att undersöka styrningsformer och styrningens riktning (innehållet i styrningen), för att på så sätt klargöra vilka kunskaper, normer och värden som erbjuds eleverna och därmed vilka subjekt som blir möjliga/önskvärda i verksamheten.

Makt i termer av styrning

I det angreppssätt som här presenteras betraktas styrning som en aspekt av makt, närmare bestämt som *handlingar vilka har en vägledande funktion*. I analysarbetet fokuseras vilka styrningsformer som framträder samt i vilken riktning styrningen sker, eller som Foucault (1978/2003, s 69–70) uttrycker det; vad styrningen förvaltar och upprätthåller.

Idén om att metodologisera maktperspektivet i termer av styrning har utvecklats inom det forskningsfält som i Foucaults efterföljd benämns governmentality (styrningsmentalitet).⁸ Inom governmentality-fältet behandlas frågor om hur nya makt- och styrningsformer förändrats i takt med utvecklingen av den liberala demokratin i västvärlden. Vad Foucault framför allt intresserar sig för när det gäller idéer om styrningsmentaliteter är formerna för styrning, hur styrningsformer framträder och praktiseras, vilket innebär ett intresse för maktrelationer i generell mening.

Den moderna maktens styrning handlar enligt Foucault (1978/2003) om hur sanningar och kunskaper om livet ska göras till något eget, till en form av självreglering, så att människor väljer att handla i linje med det goda och rätta utan hot och tvång. Denna form av styrningsmentalitet skiljer sig från de styrningsformer där vi exempelvis handlar i linje med det goda och rätta därför att reglerna är skapade av Gud, eller att vi rättar oss efter lagen för att undgå straff, eller att vi kommenderas att handla på ett visst sätt. I stället kan vi tala om normativ styrning, som kännetecknas av rekommendationer, exempelvis om hur vi bör äta, hur vi ska uppnå hälsa, hur många barn vi bör föda eller vilken sexuell läggning vi bör ha.⁹ Denna ”diffusa” form av styrning karaktäriseras, till skillnad från religiösa plikter eller juridiska lagar, av att vissa handlingar framstår som mer rimliga, tänkbara och bättre än andra. Man kan uttrycka det som att människor, genom olika kunskaper, övertygelser och värderingar som i samhället anses vara sanna och goda, vägleds att tänka och handla på vissa bestämda sätt. Governmentalitetyperspektivets orientering mot styrning som en form av handling blir då centralt, och detta ligger också i linje med Foucaults (1982/2002, s 340) sätt att betrakta maktrelationer som handling på handling.

En viktig utgångspunkt i governmentalitetyperspektivet är således att individerna mer och mer avlägsnats från medborgerlig disciplinering via yttre regimer. Istället utmärks den liberala styrningspolitiken av ett etablerande av en relation mellan rekommenderade handlingar och individens eget ansvar att välja att handla i linje med dessa i ett visst sammanhang – en *relation mellan att styras av och att styra sig själv*. De flesta av oss upplever förmodligen att det i vardagslivet inte

är någon speciell person som beordrar och kommenderar oss att handla på ett visst sätt. I stället kan vi tala om en form av självstyrning där vi av egen föresats handlar i riktning mot det som framstår som klokt och förnuftigt. För att kunna leva som självstyrande individer måste individerna lära sig att förstå sig själva i relation till det som framstår som ett gott handlande, det vill säga att reflektera över och erkänna sig själv i relation till det önskvärda (Rose 1998). En sådan självreglering innebär, enligt Foucault (1976b/2002), det sätt varpå individerna erfar, förstår, bedömer och handhar sig själva i relation till det allmänt accepterade. Att vi inte följer vissa sätt att handla och tänka av tvång, utan genom att vi antar själva grundvalarna för vissa tanke- och handlingsätt är således en central poäng hos Foucault och utgör ett karaktäristiskt drag i den historiska utvecklingen av nya makt- och styrningsformer i den liberala demokratin.

I analysen arbetar jag med två övergripande analysteman; dels hur styrningsformerna framträder i verksamheten, dels vilken riktning styrningen har. Dessa två teman löper som en röd tråd genom hela analysförfarandet och är i det empiriska materialet olika aspekter av samma process. Styrningsformerna och den innehållsliga dimensionen betraktas därmed som enbart analytiskt separerbara. De centrala frågorna i analysen är: Vilka styrningsformer framträder i verksamheten? Hur bör eleverna handla, och vad ska eleverna lära och idealt sett vilja? Vilka normer skapas i handlingarna i verksamheten? Med normer avses här vilka inställningar och attityder som framstår som rätta i verksamheten, det vill säga handlingar som skapar en speciell hållning (skötsamhet, uppförande) hos individerna, något som Nikolas Rose (1998, s 12) benämner taktiker för "the conduct of conduct". Det innebär fokus på det som framstår som önskvärt eller icke önskvärt, positivt eller negativt, helt enkelt de handlingar som rekommenderas och visar sig som rätta i verksamheten. I dessa studier söks inte det som ligger bakom eller bortom det som sägs och görs, inte heller görs försök att tolka människors avsikter eller vad de *egentligen* tänker. Det handlar om att ta fasta på det som visar sig, vad som sägs och hur det sägs eller som Rose (1999, s 29) uttrycker det, mot verksamhetens specifika framställningsordning. Det innebär en utkristallisering av mönster, regelbundenheter och återkommande teman. Analyserna riktas alltså mot de handlingar som människor utför i interaktion och som får till följd att vissa handlingsmönster skapas eller upprätthålls. Styrning, i metodologiskt avseende, innebär i studien följaktligen att en eller flera personers handlingar medverkar till att någon eller några andra personers handlande omorienteras, korrigeras eller förstärks i en specifik riktning. Betraktade på detta sätt blir styrningsformerna i undervisningspraktiken vägledningar för rätta sätt att handla.

Illustration: Socialisation i skolämnet idrott och hälsas undervisningspraktik

I det följande ges en illustration av det föreslagna angreppssättet. De utvalda transkripten är hämtade från videoinspelat material av skolämnet idrott och hälsas undervisningspraktik och finns i sin helhet i Öhman (2007).¹⁰ En rad olika styrningsformer visar sig förstås i verksamheten. I denna artikel har jag dock valt att exemplifiera med hur den mest framträdande styrningsformen, nämligen styrning–självstyrning, iscensätts i verksamheten, samt styrningens riktning i termer av socialisationsinnehåll.

Att bli en aktiv och villig elev

Vid en lektions början samlas läraren och eleverna, flickor och pojkar i år 8, sittande på golvet i en ring. Läraren informerar om dagens aktiviteter som består av olika stationer i form av styrketräning, streetbasket, volleyboll, och kull-lek. Läraren säger:

Lärare (lektion 1): Idag är ni tvungna att prova. Gör ert bästa. Det kommer att bli jobbigt, men visst kan ni vila någon gång, men inte hela tiden, gör ert bästa.

I detta uttalande riktas uppmärksamheten mot den jobbiga aspekten av de aktiviteter som följer samtidigt som eleverna uppmanas att prova och göra sitt bästa. ”Gör ert bästa” kan antingen ses som ett sätt att mildra de påbjudna handlingarna; man är tvungen att prova och anstränga sig fysiskt men man behöver inte prestera ett visst resultat, det räcker att man gör sitt bästa. Det kan också ses som ytterligare en påbjuden handling, det vill säga att man som individ inte bara ska vilja prova och anstränga sig fysiskt till det yttersta, utan man måste också vilja göra sitt bästa. Påståendet att ”ni är tvungna att prova” innebär i detta sammanhang inte ett tvång i termer av hot. Att prova alla de aktiviteter som erbjuds blir snarare ett påbjudet handlingsalternativ som riktas till *individens egen vilja*. Eleven uppmanas att tänka och göra på ett bestämt sätt, samtidigt som denna förpliktelse sker i ljuset av egenansvar. Detta är ett exempel på hur relationen mellan styrning och självstyrning iscensätts, det vill säga att ett visst handlande är påbjudet, samtidigt som individerna görs ansvariga för att styra sitt agerande mot det påbjudna.

Det som sedan följer under lektionen är att eleverna utför övningarna på de olika stationerna, dock med variationer i utövandet och med olika intensitet. Vid slutet av lektionen säger läraren:

Lärare (lektion 1): Det krävs mycket av er. Är det någon som känner att den har slarvat? Har alla jobbat ordentligt?

Frågorna som ställs blir inte besvarade av eleverna, och de visar inte heller någon antydning till att svara. Vid en närmare granskning av lärarens och elevernas agerande kan man se att läraren inte väntar på något svar genom att denne inte tittar runt, inte upprepar frågan eller har någon avvaktande blick. Detta tyder på att läraren ställer retoriska frågor som tycks fungera som påminnelse om det egna ansvaret att jobba ordentligt och inte slarva. "Är det någon som känner" vädjar till individens egen bedömning av sitt agerande. Om någon elev hade svarat att den slarvat eller att den jobbat ordentligt, skulle det troligtvis uppfattas som anmärkningsvärt i sammanhanget eftersom kontrollen överläts på eleverna själva, och något svar således inte avkrävs. Det framstår som viktigt att få eleverna att erkänna för sig själva hur de förhåller sig till det önskvärda. Är jag en individ som slarvar eller som jobbar ordentligt? Genom att vädja till elevens egen bedömning av sitt agerande, blir själva erkännandet eller medgivandet ett sätt att komma fram till självreglering. Det är således inte till läraren som eleverna förväntas göra ett medgivande, utan till sig själva i förhållande till de normer och värden som visar sig vara goda och rätta i verksamheten. Att reflektera över sitt lärande och sig själva i relation till det möjliga handlingsutrymmet visar hur styrningsformen styrning–självstyrning iscensätts i verksamheten, och det är i denna självreglering som individen kan sägas formas som aktivt subjekt.

Ett annat exempel som dels visar hur relationen mellan styrning och självstyrningen iscensätts, men samtidigt visar ett socialisationsinnehåll i termer av att göra sitt bästa är vid en lektion (flickor år 9) där det pågår konditions- och styrketräning. Läraren går runt och instruerar vad som ska göras på de olika stationerna:

Lärare (lektion 2): Jag är fullt medveten om att den och den övningen är svår (pekar på två olika stationer). När man jobbar med triceps är det jättesvårt. Där kräver jag inte att ni ska ta ner månen, utan gör ert bästa, det vet ni att jag tycker.

Eleverna kommenterar inte lärarens uttalande, utan börjar utföra de angivna övningarna med olika variationer i utövandet. Även om ett fåtal elever utför de ovan beskrivna övningarna på det sätt som läraren visade, så gör alla något, och läraren ger beröm åt alla.

Styrketräningsmomentet att jobba med triceps framstår i detta sammanhang som något "jättesvårt". Övningen måste inte genomföras perfekt, utan det viktiga är att eleverna gör sitt bästa. Även om det

ideala uttrycks som svåruppnåeligt för många, måste gränsen för det önskvärda finnas inom räckhåll för de flesta. För att det önskvärda ska få effekt fordras att det som ska göras betraktas som rimligt. Utsagorna ”jag är fullt medveten om” och ”där kräver jag inte att ni ska ta ner månen” bäddar för det förnuftiga att göra sitt bästa. I slutet av lektionen samlas läraren och eleverna:

Lärare (lektion 2): Ni har varit jätte duktiga. Det är väl därför man är lärare, för att man tycker om sådana här stunder, jag är mycket stolt över att vara er lärare. En applåd till er alla.

I denna händelse riktas berömmet mot hela gruppen genom att läraren säger ”ni har varit jätte bra” och ”en applåd till er alla”. Frågan är vad det är som ska applåderas. Vid en närmare granskning visar det sig att några elever arbetar med hög intensitet, andra mindre. Det är således inte de elever som har högst aktivitetsnivå, eller de som utför övningarna ”perfekt” som får mest beröm, utan alla som jobbar på och visar att de gör sitt bästa bemöts med positiva ordalag. Det som i första hand ska applåderas är att självstyrningen fungerar, det vill säga att eleverna visar att de vill vara aktiva och vill göra sitt bästa.

Relationen mellan styrning och självstyrning karaktäriseras alltså inte av något tydligt tvång, som att fostras till att lyda order, utan om att fostras till egenansvar. Ett återkommande mönster i verksamheten är handlingar som väddar till elevernas egen vilja, så att de själva kan välja att handla i linje med den ordning som rekommenderas. Under en lektion (flickor och pojkar år 3) där eleverna utför redskapsgymnastik på en redskapsbana står en elev och ser fundersam ut:

Elev (lektion 12): Jag vill inte göra den här övningen, den är för svår.

Lärare: Ta något annat, om man inte vill då behöver man inte göra det. Man behöver inte göra alla saker. [...] Men det gäller att träna på det som man inte kan, men man måste inte göra om man tycker att det är alldeles för svårt. Men så här gör man. Lägg dig på mage här uppe, händerna där, sen sätter du dig på den lägre bommen, håll emot med armarna.

Eleven utför övningen med hjälp av läraren som också uppmuntrar:

Lärare: Bra! Prova en gång till.

Läraren hjälper eleven att genomföra övningen en gång till, därefter springer eleven vidare till nästa station på redskapsbanan.

I denna händelse uttrycker läraren att ”om man inte vill då behöver man inte”, ”man behöver inte göra alla saker”, och ”man måste inte göra om man tycker att det är för svårt”. I dessa formuleringar framstår det som att individen har möjlighet att fritt välja; vill man inte så behöver man inte. Samtidigt är det tydligt vad som faktiskt bör göras; ”Men så här gör man”. Å ena sidan uttrycks att man som individ inte måste, det är upp till en själv, å andra sidan framstår det tydligt vad som är det rätta att göra. Det här är ett återkommande tema i det empiriska materialet som kan ses som ett uttryck för en norm; att vilja utvecklas som människa och övervinna sina egna barriärer. Man bör vara en individ som vill testa sina gränser, vill anta utmaningar, vill prova och ”träna på det som man inte kan”. Det är viktigt att vara en individ som vill försöka även om man inte tror sig kunna klara det som ska göras, man ska helt enkelt vilja förbättras. Det är bättre att visa en god vilja och göra sitt bästa, än att kunna och vara blasé och likgiltig. Processen styrning–självstyrning handlar således inte om att tvinga människor att göra det någon annan vill, utan att få dem att bli den typ av människa som de bör vara – av egen vilja.

Sammanfattningsvis kan sägas att illustrationerna beskriver en styrningsform som företrädesvis handlar om att skapa en relation mellan styrning och självstyrning. Att eleverna gör påbjudna och önskvärda handlingar till sina egna framstår som eftersträvansvärt, och det verkar som om eleverna helst ska uppfatta sitt handlande som ett resultat av egna överväganden. I detta blir styrningsformen i sig en riktninggivare i termer av socialisationsinnehåll – individerna styrs mot handlingar som uppmanar till egenansvar, självinsikt och självreflektion. Det handlar alltså om att bli en ansvarstagande och självreglerande individ som visar en rad olika viljestyrkor. Dessa viljestyrkor handlar företrädesvis om att anamma önskvärda inställningar, i det här fallet en individ som ständigt vill göra sitt bästa, som vill prova och utmana sig själv, och som vill kämpa med den fysiska ansträngningen. *Att stå still* i dubbel bemärkelse, såväl i termer av fysisk inaktivitet som personlig utveckling, innebär ett misslyckande med att fullgöra sina skyldigheter som självreglerande och ansvarstagande individer. Eleverna skapas därmed som en specifik typ av lärande individer – lärande individer i ständig utveckling, vilket innebär att lärandet ter sig som en evig process som aldrig blir fullbordad.¹¹

Subjektpositionering – Att bli någon

Frågan är hur vi kan förstå det empiriska resultat som framkommit ovan, det vill säga själva innebörden eller konsekvenserna av styrningsformen och dess riktning i termer av socialisationsinnehåll. Också här är Foucaults sätt att tala om makt till stor hjälp.

Även om makt och styrning spelar en stor roll i Foucaults arbeten framhåller han tydligt att det inte är makt och styrning i sig som är det väsentliga, utan konstitutionen av subjektet, det vill säga hur subjektet "blir till" i olika sammanhang, "It is not power, but the subject, which is the general theme of my research" (Foucault 1982/2002, s 327). Hans projekt handlar i mångt och mycket om en subjektets politik, om hur individen blir definierad i ett visst sammanhang. Hur kan vi då förstå vilka konsekvenser de konkreta handlingarna i en verksamhet får för konstitutionen av subjektet? Hur blir det möjligt att "bli någon" i relation till innehållet i en undervisningspraktik?

I de önskvärda handlingar som visar sig i skolämnet idrott och hälsas undervisningspraktik framträder rekommendationer om hur eleverna bör uppträda, vilken sorts människa de bör vara, vilken karaktär de bör ha, etcetera. När eleverna erbjuds vissa kunskaper, normer och värden i en undervisningspraktik kan man med Foucault tala om att ett visst subjekt konstitueras, vilket innebär att eleven blir någon i relation till det specifika innehållet. Subjektspositioner utgör inte en specifik fokus i denna artikel, men med hjälp av det foucauldianska maktperspektivet blir det möjligt att förstå konstitutionen av subjektet genom att undersöka de budskap, normer, kunskaper och riktlinjer som är tillgängliga:

One cannot become a subject without a certain number of rules of conduct or of principles that are at the same time truths and regulations (Simola; Heikkinen & Silvonen 1998, s 67).

Subjektet, "jaget" eller identiteten om man så vill, skapas i det som är åtkomligt, det vill säga när vissa sätt att handla och tänka om sig själv blir mer disponibla än andra. Det innebär att de styrningsformer och det socialisationsinnehåll som inbegrips i exempelvis skolämnet idrott och hälsas undervisningspraktik bidrar till att eleverna erbjuds handla och tänka om sig själva på vissa bestämda sätt. Margaret Wetherell och Jonathan Potter (1992, s 79) framhåller att "Identity can only be constructed from those narratives which are available". Jag har visat att den framträdande styrningsformen (styrning-självstyrning) bildar normativa handlingsmönster som gör det möjligt för eleverna att bli ansvarstagande, självdisciplinerade, aktiva och villiga personer som kämpar, utmanar och gör sitt bästa. Det blir också möjligt för eleverna att konstitueras som oansvariga, inaktiva, lata och ovilliga. I relation till det innehåll som är specifikt för verksamheten finns det helt enkelt ett visst utrymme för individen att agera och tänka för sig själv. I en av de händelser som illustreras ovan frågar läraren om det är någon som har slarvat eller om alla har jobbat ordentligt. Eleverna måste förhålla sig till

de tillgängliga alternativen och erkänna inför sig själva vem de är. Det är alltid i relation till en undervisningspraktiks innehåll som eleverna kan reflektera över sig själva och så att säga bli någon. I skolämnet idrott och hälsas verksamhet handlar den övergripande normen framför allt om aktivitet och villighet. Att vara inaktiv och ovillig framstår som något icke önskvärt. Det är viktigt att poängtera att det oönskade handlandet blir definierat i relation till det önskvärda. Definitionsmässigt kan oönskade handlingar bara existera i relation till det normativa ramverket (Foucault 1971/1993). Inaktivitet och ovilja blir ett problem i skolämnet idrott och hälsas verksamhet, eftersom den övergripande normen är att eleverna ska anstränga sig fysiskt och visa viljestyrka. Att vara fysiskt aktiv och hoppa på bänken under matematiklektionen blir ett problem eftersom den övergripande normen är att sitta still på stolen och räkna. Styrningsformen styrning–självstyrning får därmed en riktning i termer av socialisationsinnehåll så till vida att eleverna ska kunna följa normer för korrekt beteende i en viss situation. De ska lära sig när det är dags att röra på sig och när det är dags att sitta still.

Avslutande kommentar

Med utgångspunkt i Foucaults sätt att förstå makt har avsikten varit att visa på ett angreppssätt som gör det möjligt att studera hur en undervisningspraktiks innehåll gynnar vissa bestämda sätt att handla och vara. Angreppssättet har illustrerats med hjälp av videoinspelade lektioner från skolämnet idrott och hälsa, där intresset riktats mot hur styrningsformen styrning–självstyrning framträder i verksamheten, samt i vilken riktning styrningen sker för att på så sätt klargöra socialisationsinnehållet. Avslutningsvis vill jag lyfta fram några poänger med det föreslagna angreppssättet.

I en utbildningsverksamhet kan vi höra diskussioner om huruvida lärare har makt över elever, eller om det är elever som har makt över lärare. Är det rektorn som har största makten, eller rent av vaktmästaren? Ibland talas det om köns- eller ekonomiska strukturer, som olika former av maktordningar. Det finns många sätt att tala om, förstå och studera makt. I det angreppssätt som här presenteras är det inte de strukturella eller personifierade formerna av makt som är i fokus för analys. Istället riktas det analytiska intresset mot hur makt visar sig och tar sig konkreta uttryck i människors handlingar. Det handlar således inte om att från början förutsätta en viss typ av makt eller att identifiera makten som något specifikt. Poängen är istället att makt förstås i sitt lokala sammanhang och får betydelse genom hur den iscensätts i handling. I detta sammanhang förstås inte makt utifrån en generell maktteori, något som existerar a priori:

Since a theory assumes a prior objectification, it cannot be asserted as a basis for analytic work (Foucault 1982/2002, s 327).

Jag har således, som Biesta (2008) förordar, försökt att kombinera en viss förståelse av makt med en metodologisk idé, som kan användas som ett sätt att studera hur processer ser ut och hur ett innehåll tar form i en undervisningspraktik. Ett skolämnes vanor, traditioner och sedvänjor är många gånger djupt rotade i undervisningspraktiken, och vi ser ofta innehållet som naturligt och självklart. Med hjälp av det maktperspektiv som jag använder mig av blir det möjligt att studera hur de kunskaper, normer och värderingar som åberopas i en verksamhet gör att vissa sätt att handla blir rimliga och andra mindre rimliga, och därmed gynnas vissa bestämda sätt att handla och vara. Genom att studera vad som inkluderas och exkluderas i undervisningspraktiken, vad som blir möjligt att säga och göra, kan vi synliggöra hur eleverna erbjuds att uppmärksamma världen, sig själva och andra människor på vissa bestämda sätt. En viktig poäng med denna metod är alltså att vi kan klargöra hur möjligheter och begränsningar för handling framträder i människors liv, samt hur individerna konstitueras i relation till ett möjligt handlingsutrymme. Denna typ av studier resulterar inte i några lösningar för hur det borde vara i stället, vilket ibland lyfts fram som en kritik mot det foucauldianska maktperspektivet (Fraser 1989). Kritiken riktas framför allt mot avsaknaden av normativa kriterier eller utgångspunkter. Enligt mitt sätt att se på användningen av Foucaults maktperspektiv finns det goda möjligheter att anta såväl en kritisk hållning som ett politiskt engagemang. Genom att synliggöra det som händer och pågår i en praktisk verksamhet, blir det möjligt att reflektera över undervisningspraktikens innehåll. Vad gör innehållet med eleverna, och vilka konsekvenser för det med sig? Det är först genom ett synliggörande av hur ett innehåll tar form som det blir möjligt att diskutera hur villkoren ser ut för eleverna att förstå sig själva i relation till världen och andra människor.

I artikeln är det framför allt den metodologiska aspekten som fokuserats, men jag har också illustrerat vilken typ av kunskap detta angreppssätt kan frambringa, exempelvis hur styrningsformen styrning-självstyrning iscensätts i skolämnet idrott och hälsa, samt styrningens riktning i termer av socialisationsinnehåll. Genom att studera socialisationsinnehållet (ansvarstagande, självreglerande, villig, aktiv) har jag visat vilka subjekt som är möjliga/önskvärda i ett skolämnes verksamhet, vilka krav som ställs på eleverna och hur de socialiseras till att bli en viss typ av samhällsmedborgare. Angreppssättet möjliggör därmed en praktisk kritik, där synliggörandet kan bidra till att vi reflekterar över konsekvenser, och vi kan ställa oss frågor om det vore möjligt eller rent av önskvärt att tala och handla på andra sätt. Poängen är således att vi kan

visa hur våra världsbilder och våra identiteter konstitueras, och därmed kan vi ställa oss frågan om det skulle kunna vara annorlunda.

Noter

1. Angreppssätt hämtar underlag från en diskursteoretisk tradition. Forskning som utgår från en diskursteoretisk tradition omfattar i allmänhet vissa grundläggande antaganden (Börjesson 2003, Börjesson & Palmblad 2006, Winther-Jørgensen & Philips 1999, Wetherell m fl 2001, se även Quennerstedt i detta temanummer).
2. Vidare kan sägas att studier som tar utgångspunkt i ett makt- och styrningsperspektiv sker i stor utsträckning som historiskt inriktade studier, där bland annat frågor som rör makt och styrning i en vidare politisk mening behandlas. Studierna utförs företrädesvis genom analyser av textmaterial. Det är dock mindre vanligt att med utgångspunkt i ett makt- och styrningsperspektiv studera praktiker där samspelet mellan människor står i blickfånget.
3. För ett utförligare resonemang se Foucault (1977/1991, s 58).
4. Beträffande Foucaults maktbegrepp se framför allt Foucault (1977/1980) *Truth and Power*, Foucault (1976/1980) *Two Lectures*, Foucault (1982/2002) *The Subject and Power*. Ett utförligt resonemang om Foucaults maktbegrepp förs av Deacon (2003).
5. För att förstå denna form av makt måste vi alltså lämna de föreställningar om makt som kopplas till, auktoriteter, lagar och statens rättsliga sfär, och inte betrakta vissa sociala institutioner som system för fullständig kontroll av människor (Lindgren 1998, s 357). Denna fullständiga kontroll är inte en utgångspunkt för analys, snarare kan statens suveränitet eller enhetliga behärskningssystem vara ett resultat av undersökningen (Foucault 1976a/2002, s 103).
6. Se Almqvist, Kronlid, Quennerstedt, Öhman, Öhman & Östman i detta nummer, samt Johan Öhmans och Quennerstedts artiklar.
7. Detta kan även studeras med utgångspunkt i exempelvis ett strukturalistiskt maktperspektiv, men då är makten redan given från början. Lundgren (1979) har till exempel undersökt hur medelklassdiskursen i klassrummet begränsar arbetarbarnen.
8. Diskussioner om politisk rationalitet/styrningsmentalitet förs exempelvis av Foucault (1978/2003, 1978/1991), Danaher (2000), Burchell, Gordon & Miller (1991), Rose (1998, 1999).
9. Se vidare Palmblad & Eriksson (1995, s 24) för ett resonemang om normativ styrning.
10. De videoinspelningar som används i illustrationerna är genomförda inom ramen för en nationell utvärdering av hur skolämnet idrott och hälsa gestaltas i grundskolor och gymnasier i Sverige (Eriksson m fl 2003). Sammanlagt har 15 lektioner i idrott och hälsa från skolår 2–9 spelats in. Totalt har tolv lärare, fyra kvinnor och åtta män, i olika åldrar medverkat. Studiens empiriska material har en rik geografisk spridning där skolor från storstad, mellanstora städer och glesbygd är representerade.
11. För ett utförligt resonemang om självreglering och lärande individer se Edwards (2008, s 31–32) som diskuterar diskursen om livslångt lärande i ett styrningsperspektiv.

Referenser

- Beronius, Mats (1986): *Den disciplinära maktens organisering. Om makt och arbetsorganisation*. Lund: Studentlitteratur.
- Biesta, Gert (2008): Encountering Foucault in lifelong learning. I Andreas Fejes & Katherine Nicoll, red: *Foucault and Lifelong Learning. Governing the Subject*, s 193–205. London: Routledge.
- Burchell, Graham; Gordon, Colin & Miller, Peter (1991): *The Foucault Effect – Studies in Governmentality*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Börjesson, Mats (2003): *Diskurser och konstruktioner. En sorts metodbok*. Lund: Studentlitteratur.
- Börjesson, Mats & Palmblad, Eva (2006): *Diskursanalys i praktiken*. Malmö: Liber.
- Danaher, Geoff; Shirato, Tony & Webb, Jen (2000): *Understanding Foucault*. London: Sage.
- Deacon, Roger A. (2003): *Fabricating Foucault. Rationalising the Management of Individuals*. Milwaukee: Marquette University Press.
- Edwards, Richard (2008): Actively seeking subjects? I Andreas Fejes & Katherine Nicoll, red: *Foucault and Lifelong Learning. Governing the subject*, s 21–33. London: Routledge.
- Eriksson, Charlie; Gustavsson, Kjell; Johansson, Therese; Mustell, Jan; Quennerstedt, Mikael; Rudsberg, Karin; Sundberg, Marie & Svensson, Lena (2003): *Skolämnet Idrott och hälsa i Sveriges skolor – en utvärdering av läget hösten 2002*. Örebro universitet: Institutionen för idrott och hälsa.
- Foucault, Michel (1971/1993): *Diskursens ordning*. Stockholm: Symposion.
- Foucault, Michel (1974/2001): *Övervakning och straff*. Lund: Arkiv.
- Foucault, Michel (1975/1980): Prison talk. I Colin Gordon, red: *Power/Knowledge. Selected Interviews & Other Writings 1972–1977*, s 37–54. New York: Pantheon.
- Foucault, Michel (1976/1980): Two lectures. I Colin Gordon, red: *Power/Knowledge. Selected Interviews & Other Writings 1972–1977*, s 78–108. New York: Pantheon.
- Foucault, Michel (1976a/2002): *Sexualitetens historia. Band 1, Viljan att veta*. Göteborg: Daidalos.
- Foucault, Michel (1976b/2002): *Sexualitetens historia. Band 2, Njutningarnas bruk*. Göteborg: Daidalos.
- Foucault, Michel (1977/1980): Truth and power. I Colin Gordon, red: *Power/Knowledge. Selected Interviews & Other Writings 1972–1977*, s 109–133. New York: Pantheon.

- Foucault, Michel (1977/1991): Truth and power. I Paul Rabinow, red: *The Foucault Reader*, s 51–75. London: Penguin Books.
- Foucault, Michel (1978/1991): Governmentality. I Graham Burchell; Colin Gordon & Peter Miller, red: *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, s 87–104. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (1978/2003): *Regementalitet. Fronesis, Tema: Lag och ordning*. Nr 14–15 (nr 2–3, 2003), s 62–81.
- Foucault, Michel (1980/1991): Questions of method. I Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller, red: *The Foucault Effect – Studies in Governmentality*, s 73–85. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (1982/2002): The subject and power. I James D. Faubion, red: *Essential Works of Foucault 1954–1984. Volume 3, Power*, s 326–348. London: Penguin Books.
- Fraser, Nancy (1989): *Unruly Practices. Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Lindgren, Sven-Åke (1998): Michel Foucault och sanningens historia. I Per Månsson, red: *Moderna samhällsteorier. Traditioner, riktningar och teoretiker*, s 344–370. Stockholm: Rabén Prisma.
- Lundgren, Ulf P (1979): *Att organisera omvärlden – en introduktion till läroplansteori*. Stockholm: Liber.
- Macey, David (1993): *The Lives of Michel Foucault*. London: Vintage.
- Palmblad, Eva & Eriksson, Bengt Erik (1995): *Kropp och politik. Hälsoupplysning som samhällsspegel*. Stockholm: Carlssons.
- Popkewitz, Thomas S., red (1987). *The Formation of School Subjects: the Struggle for Creating an American Institution*. London: Falmer Press.
- Roberts, Douglas & Östman, Leif, red (1998): *Problems of Meaning in Science Curriculum*. London: Teachers College Press.
- Rose, Nikolas (1998): *Inventing our Selves. Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas (1999): *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simola, Hannu; Hekkinen, Sakai & Silvonen, Jussi (1998): A catalog of possibilities. Foucaultian history of truth and education research. I Thomas S. Popkewitz & Marie Brennan, red: *Foucault's Challenge*, s 64–90. New York: Teachers College.
- Wetherell, Margaret & Potter, Jonathan (1992): *Mapping the Language of Racism. Discourse and the Legitimation of Exploitation*. New York: Columbia University Press.

- Wetherell, Margaret; Taylor, Stephanie & Yates, Simeon J. (2001):
Discourse Theory and Practice. London: Sage.
- Winther-Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise (1999):
Diskursanalys som teori och metod. Lund: Studentlitteratur.
- Öhman, Marie (2007): *Kropp och makt i rörelse*. Örebro: Örebro
Studies in Sociology, 9.
- Östman, Leif (1995): *Socialisation och mening. No-utbildning som
politiskt och miljömoraliskt problem*. Uppsala: Acta Universitatis
Upsaliensis, Uppsala Studies in Education, 61.